

Géra Eleonóra

Három nővér a 18. század eleji Budáról

Pest-budai viszonylatban családi anyagok, levelek, klasszikus értelemben vett egodokumentumok a török kiűzése utáni időkből nem maradtak fenn, így igazi családtörténetet írni nem lehet. Különösen kevés forrás foglalkozik a nők családban betöltött szerepével, lehetőségeivel. Az alábbi esettanulmány kísérlet arra, hogy a különböző köz-igazgatási, törvényszéki anyagok segítségével mégis összerakjuk egy család nőtagjainak történetét.¹ Buda első betelepülői közé tartozó Franz Kokall városi vámos leányainak házasságain keresztül mutatjuk be a szülői szerep és a testvérek közötti kapcsolatok sokrétűségét, a férj fenyítő hatalmát és a feleség becsületvesztésének élethossziglan tartó következményeit, valamint az áthidaló szerepet betöltő özvegy lehetőségeit. Az édesapa Bécsből érkezett Budára, ahol műveltségének és megbízható hivatali munkájának köszönhetően első telkét és házat ingyen kapta a Budai Kamarai Adminisztrációtól a Vízivárosban.² A város legnagyobb bevételei a vámokból származtak, pozíciója igazi bizalmi állásnak számított, csak idő kérdése volt, hogy bekerüljön a Belső Tanácsba. A feleségét, Anna Margaréthát igazi társának tekintette, közös szerzeményként, kettőjük nevére írták az 1702-ben vett családi otthonukat, a Zöld Koszorúnak elnevezett vízivárosi sarokházat. Később ketten szerződtek legidősebb lányuk vőlegényével is.³ Gondos szülő módjára, észérvek alapján, társadalmi állásban és vagyoni helyzetét tekintve leányukhoz illő kérést választottak. Fiaikat megbecsült mesterségre tanították, leányaiknak pedig az akkori kívánalmak alapján igyekeztek a legtöbbet ígérő férjet választani.

Isabella botrányos első házassága

A legidősebb leánynak, a tizenhét esztendő körüli Isabella Franziskának a szülei fogadójában dolgozó pincér írt szerelmesleveleket. A levelek nem maradtak meg, létezésükről csak a bírósági jegyzőkönyvekből értesülünk, mégis érdemes tisztázni, mit értettek szerelmesleveleken, mielőtt túlságosan romantikus színben látnánk a fiatalok kapcsolatát. Otto Ulbricht, a mikrotörténet-írás kiváló képviselője egy aranyműves-legény párválasztását nyomon követve, a korabeli lexikonok és levelezőkönyvek megfogalmazásai alapján jutott arra a következtetésre, hogy a szerelmeslevéllel a fiatalemberek tisztességes, komoly nősülési szándékukat fejezték ki választottjuk számára. A romantikus érzelmek kifejezése helyett inkább arról volt szó, hogy a sokszor nincstelen mesterlegények igyekeztek olyan arát szerezni, aki elősegíthette a mesterré válásukat.⁴ A pincér Herbst bizonyára rögtön

¹ A tanulmány az MTA – Lendület Családtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

² BFL IV. 1009.b. 4. köt. fol. 10.v.

³ BFL IV. 1009.b. 4. köt. fol. 137.; BFL IV. 1002.uu. Nr. 627.

⁴ A szerelmesleveleket többnyire bizalmasan kezelték, nehogy a házasság meghiúsulása esetén illetéktelen kezekbe kerüljenek, ezért gyakran olvasás után rögtön megsemmisítették. Ulbricht többek között ennek tulajdonítja, hogy alig néhány darab maradt csak fent ebből a műfajból, ha az író nem volt nemes vagy arisztokrata. A szerelmesleveleket ebből a korszakból nem is igazán kutatták, de utalás szinten úgy tűnik, hogy a szerelmi levelezés a házasságszerzés nem teljesen ismeretlen, elfogadott formájának minősült még

bekerülhetett volna a fogadósok céhébe és megkapta volna a polgárjogot is, ha sikerül elnyernie a társadalmi hierarchiában jóval felette álló Kokall leány kezét. A szülők azonban alkalmasabb jelöltben gondolkodtak, lehetőleg budai polgárjoggal rendelkező férjet képzeltek el leányuk mellé. Választásuk Melchior Wehingerre esett, aki a tehetős Pabst rézműves idős, gyermektelen özvegyével járt jegyben, mikor az asszony a házasságkötés előtt elhunyt. Pabstné súlyos betegen még végrendelkezett, így biztosította, hogy kinézett jövendőbelije a céh mesterei sorába kerüljön. Wehingerre hagyta a háza felét, az egyik szőlőjét, férje műhelyét a szerszámokkal és az összes rézzel. A tanács megengedte, hogy a Pabst-ház felének birtokosa hitelre megvásárolja a ház másik felét. Wehinger a meg nem valósult házasság következtében bekerült a polgárok és a céhes mesterek közé; a mintegy 1000 Ft értékű vízvárosi házába már csak a feleség hiányzott. A közelekedés ugyanis úgy tartotta, hogy tisztos polgár és céhbeli mester csak házas lehet.⁵ A rézműves mesterség a megbecsült foglalkozások közé tartozott, a városi vámos leányával kötött házasság, ha Wehinger élt volna a lehetőséggel és a házasság jól alakult volna, megnyitotta volna az utat számára a városi hivatalok felé.

A fiatal leány nevében 1701 nyarának végén a szülők kötötték meg a házassági szerződést. Isabella története egyben arra is rávilágít, hogy a nőknek, különösen a szüleik házából férjhez adott hajadonoknak milyen kevés beleszólásuk volt a megfelelő pár kiválasztásába. A katolikus egyház a kánonjog alapján tiltotta a kikényszerített házasságot, például az erőszak alkalmazását. A fiatalok családja, rokonaik azonban könnyen találtak rá módot, hogy engedelmességre bírják a vonakodó feleket.⁶ Alig kötötték meg a házasságot, ismét hírt adott magáról Herbst, a kikoszorózott pincér, aki Isabella esküvője után titokban újabb levelet küldött Bécsből. Az állítólag asszonyszöktetésre buzdító sorokat kézbesítő fuvaros nem járt el elég körültekintően, ezért az iromány a címzett helyett a férj kezébe került. Wehinger a levél segítségével igyekezett megszabadulni a házasságtörés gyanújába keveredett nejétől, azt állítva, hogy az nem szakította meg a kapcsolatot széptevőjével és el akart szökni a fuvarossal. Az egymást a kezdetekről ellenszenvesnek találó házasságok között hiába próbáltak közvetíteni az egyház képviselői vagy a tanács, nem tudtak békét teremteni. A családon belül a rézműves feljelentését követően szabadultak el az indulatok, a vő egy ház tulajdonjoga miatt erőszakos fellépéssel vádolta az apósát. Utóbbi vélhetően anyagi oldalról próbált nyomást gyakorolni a leánya tisztességét és ezzel együtt az egész család becsületét kétségbe vonó rézművesre, akinek hallgatásáért odaigérte a család másik vízvárosi házát, a megbékélési kísérlet mégsem vezetett eredményre. Az apa egyértelműen kiállt leánya ártatlansága mellett, s igazolni tudta, hogy az tizenhétéves hajadonként váltott utoljára szerelmeslevelet udvarlójával, ennek megfelelően nem tudhatott arról, hogy az ismét megkeresi Bécsből. A tanácsnak ez elegendő volt, Kokall tekintélyének köszönhetően egyértelműen a nő pártját fogta, ezért megalapozatlannak találta a szöktetés és a

a városi polgárok és céhes legények szintjén is, sőt, a párkeresők írástudó bevonásától sem riadtak vissza. ULBRICHT 2009. 217–221.

⁵ Özvegy Pabstné a vagyona másik felét egyházi célokra adományozta, illetve hagyott pénzt férje hat testvéreire is. BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 1085. (Anna Maria Pabst végrendelete kelt: 1700. VIII. 26.) Amennyiben a mátkapár egyik tagja előbb halt meg, rendszerint hagyott valamit emlékül kiválasztottjára. Ignaz von Kurtz adminisztrátor esküvő előtt súlyosan megbetegedett hajadon leánya például 100 dukátot adott végrendeletében vőlegényének, von Hagenau kapitánynak. BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 1084.

⁶ GESTRICH 2003. 488., 492.

házasságtörés gyanúját. Az apának ráadásként sikerült elérnie, hogy Wehingernek példás összegű büntetést, 12 tallért helyezzenek kilátásba, ha nem bánik illő módon a feleségével.

A házasfelek nem szabadulhattak egymástól, az édesapa mellett Isabella fivérei is beavatkoztak a vitákba. Volt rá példa, hogy egy nagy veszekedést követően az egyik fiatalember kopogtatott másnap reggel Wehinger ajtaján, és a ház urát szó nélkül jól megverte. A szomszédoktól, Wehingerék bérlőitől vagy szolgáitól értesülhettek az előző este történetekről. A barátok, ismerősök, céhbeli társak sem maradtak ki a viszálykodásból, a verés miatt ágyban fekvő rézműves többeket magához hívatott, hogy legyen tanúja, milyen csúnyán elbánt vele ifjú sógora.⁷ A családja védelmét kihasználó Wehingerné a korabeli feleségideáltól igencsak eltérő viselkedést engedett meg magának, a később történetek alapján korántsem lehetett olyan védtelen, gyámoltalan asszonyka, mint ahogyan a törvényszéki aktában ábrázolták. Isabella a férfiak rémálmát megtestesítő házisárkányok népes csoportjába tartozott, akikről úgy tartották, hogy „*ha nem én ütök először, akkor ő fog.*”⁸ 1707-ben odáig mérgesedett a helyzet, hogy a nő tanúk előtt esett neki hazatérő férjének, az arcába öntötte a sörét, haját tépte, a földre döntötte, majd több késszúrással megsebesítette. A tanúk közbeavatkozásának köszönhetően a tragikus végkifejlet elmaradt, az asszony pedig a strázsamesterhez került őrizetbe. A házastársak verekedésének tanúi és egyben résztvevői mind a férj barátai voltak, s elfelejtették megemlíteni, hogy a „hol jártál”, „mit ittál” kérdésekre a nem egészen józan Wehinger egyik kezében pisztollyal, a másikban kivont karddal rontott asszonyára, akit megöléssel fenyegetett. Kokall tekintélye ismét elég volt ahhoz, hogy megmentse leányát a komolyabb büntetéstől.⁹

1708 nyarán a szokásos esti veszekedést követően Wehingerné korábban nyugovóra tért, ura azonban a náluk lakó bérlővel még egy darabig italozott. Másnap Wehingerné a szolgálólánnyal felküldte férjének a reggelire fogyasztott sörét, mivel az sokáig nem jött le. A fiatal leány holtan találta az ágyban a ház urát. Wehingerné azonnal a szülei házába futott segítségért, útközben többen megállították a reszkető, jajgató, síró asszonyt, többek között a városi strázsamester, mindenkinek azt mondta, hogy az apjához kell mennie segítségért, különben a férje meg fog halni. Közben a Wehinger-házban lakó bérlők és a szomszédok is intézkedtek, az elsőként megjelenő katonai felcser megállapította, hogy a rézműves több órája halott, külsérelmi nyomok nincsenek rajta. A hirtelen halál miatt azonban azonnal megindult a szóbeszéd, jelentkezett egy tanú, aki állítólag néhány nappal korábban találkozott Wehingernével és állítólagos szerelmével a repülőhídon, s az asszony ennek rosszallását látva, állítólag azt mondta, hogy ehhez az emberhez megy hozzá, ha egyszer meghal a férje. A hirtelen halálra és a köztudottan botrányos együttélésre tekintettel a tanács elrendelte a feleség őrizetbe helyezését és a boncolást. Az orvosok sem tudták egyértelműen megállapítani a halál okát, külsérelmi nyomokat nem találtak, de elég kétértelműen fogalmaztak, nem zárták ki az idegenkezűséget. A jegyzőkönyvben leírt kisebb agyi vérzés mégis arra utal, hogy a holttestet először megvizsgáló katonai felcsernek volt igaza, aki gutaütésről beszélt. A hatóságok a feleséget gyanúsították, amit erősített, hogy Isabella elrejtőzött a szülei fogadójában, onnan vitték a városházára. Három hétig raboskodott ott, közben sok tanút meghallgattak. Kiderült, hogy a rézműves három nappal a

⁷ BFL IV. 1002.uu. Nr. 627.

⁸ RUBLACK 1998. 281.

⁹ BFL IV. 1002.uu. Nr. 627.

halála előtt nagyon csúnyán összeveszett az egyik bérlője nejével, akiket ki akart hajítani. Előző évben egy katona levágott egy darabot Wehinger orrából, mivel hírbe hozta a feleségével, amiért a házukba járt. A katona állítólag a Wehingeréknél elszállásolt feletteséhez ment. Wehingerék lakói és szolgálója aznap éjjel, miután a háziak nyugalomra tértek, semmi gyanúsat nem hallottak. Kizárólag a kétértelműen megfogalmazott boncolási jegyzőkönyv szólt az asszony ellen, de ez alapján nem lehetett elítélni. Felmentésében mégis a családja támogatása lehetett a döntő. Isabella először arra hivatkozva kérte elengedését a fogságból, hogy édesanyja súlyos beteg, nincs, aki segítsen neki a háztartásban és a gazdálkodásban, ami kevésnek bizonyult. Apja nyilatkozata változtatta meg a bírák hozzáállását, írásban „atyai szeretetből” vállalt minden perköltséget, személyével és teljes vagyonával kezeskedett leányáért, akinek kedvéért akár mindenét elzalogosította volna. A tanács értelmelte, hogy a *caution de semper sistendo*¹⁰ helyett az édesapa a *caution de non offendendo*-t ajánlotta fel, s ezt már elegendőnek vélte az asszony elengedéséhez.¹¹

A rossz nyelvek a felmentés ellenére sem hallgattak el, Wehinger özvegye néhány hét múlva ismét a tanács előtt találta magát, visszaszólt az egyik gazdag tímár mostohalányának, aki erre feljelentette becsületsértés miatt. A következő tanácsnapon pedig egy esztergályos állítását vizsgálták ki, ez ismét az asszony tisztességét vonta kétségbe. A tanú eskü alatt már csak annyit mert bevallani, hogy a házában egy bizonyos felcser megcsókolta és a kincsének nevezte az asszonyt, amiről csak hallott, de maga nem látta. Ha elmaradt a gyermekáldás, az elhunyt rokonai az asszony tisztességének megkérdőjelezésével, vagy asszonyi kötelességeinek elhanyagolásával megpróbálkozhattak annak örökségrészét kisebbiteni. Az özvegyen maradt Isabella fiatal házasként egyszer már házasságtörés gyanújába keveredett, ezért arra is gondolhatunk, hogy az elhunyt két közeli rokona állhatott az esztergályos bejelentése mögött, akik kérvényezték kizárását az örökségből. A tanács azonban kitarított eredeti döntése mellett, úgy határozott, hogy a szokásoknak megfelelően először az asszony házassági szerződésben meghatározott részét biztosítják a hagyatékból, azután következnek a hitelezők, s végül a megmaradt részen osztoznak a rokonok. Az özvegy jogai bizonyosan nem sérültek, ugyanis a tanács érthetetlen részrehajlással Franz Kokallt, vagyis az asszony apját küldte ki biztosként a hagyatéki tárgyalás lebonyolítására. Ez a megoldás más szempontból is furcsa, mivel Wehinger legnagyobb hitelezője az apósa volt, aki a házasságok állandó civakodása ellenére időről időre pénzzel támogatta vejét. Wehinger nem sokat érthetett a gazdálkodáshoz, a Pabstnétől örökölt szép polgárházat ugyanis leromlott állapotúnak mondták, az értékét az eredeti felére csökkentették. Wehinger ki nem fizetett orvosi, patikai számlái is szép összegre rúgtak. A végén a két rokonnak nem nagyon maradt min osztozkodni, a feleség házasságba vitt vagyonát ugyanis a hagyatéki tárgyalásokon mindig elsőként, még a hitelezők kifizetése előtt biztosították. Ebben az esetben ez a ház és egy kisebb szőlő értékével egyezett meg, bár ehhez az édesapának bizonyára volt valami köze.¹²

¹⁰ A kezes, a város köztisztviselőben álló, polgárjogú tagja vállalta, hogy a megvádolt személyt minden körülmények között bíróság elé állítja, ha úgy adódik, így a letartóztatás feleslegessé vált. *Cautio de non offendendo* esetén a kezes azt vállalta, hogy a megvádolt személy nem fogja bántani a vádlóját. BÓNIS 1962. 113.

¹¹ BFL IV. 1002.uu. Nr. 627.

¹² BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 1085.; BÓNIS 1962. 146., 274.; GÉRA – OROSS – SIMON 2015. Jk. 1883., 1900. sz.; GÉRA 2009. Jk. 1426. sz.; GÉRA 2016. Jk. 302., 338., 342., 496., 508., 807. sz.; BFL IV. 1014.b. Hans

Isabella asszony botrányos életét sokan ismerhették, hírneve túljutott a város falain kívülre. 1712-ben egy a pesti hatóságok által feltartóztatott vidéki asszony például azt vallotta, hogy a fiához igyekszik Budára, aki Winckler halász polgárnál tanulja a mesterséget. Annál a vízivárosi Wincklernél, aki az özvegy rézművesnét, Kokall tanácsos leányát vette feleségül.¹³ A vidéki asszony nem tévedett, Isabella előéletével a tanácsos apa örülhetett, hogy legalább a polgárok közül talált leányának férjet, még ha a legszegényebbek közül is. Balthasar Winckler, az ugyancsak halász Matthias Winckler legidősebb fia lett a kiválasztott. Az após, Matthias Winckler, az 1713-ban elhunyt második feleségének – Balthasar mostohaanyjának – végrendelete szerint, a Halászárosban élt négy második házasságából született gyermekével, igen szerény körülmények között. Balthasar sem lehetett gazdagabb, az időközben tanácsossá kinevezett Kokall leányának kezével polgárjoghoz és saját házhoz, kevéske vagyonhoz jutott. Isabella „hitvesi szeretete és hűsége jeléül” második férjére íratta a Wehingertől örökölt ház felét. Hozományról és az esküvő költségeiről az apja gondoskodott, aki végrendeletében (megh. 1712) kikötötte, hogy gyermekei közül – neheztelése jeléül a keresztnéve nélkül, csak „a halásznéként” említett – Isabella kevesebbet kap, mert sokba került az ismételt kiházásítása.¹⁴

Kokall tanácsos szükségét érezte, hogy a saját becsületének teljes helyreállítása érdekében magyarázkodjon hírhedt leánya miatt. Mással nem lehet indokolni a gyermekek iránti szülői kötelességekről a végrendeletébe betoldott, szokatlanul hosszú monológot. *„Életem ideje alatt, amennyire csak mindig lehetséges volt segítettem minden egyes gyermekemet: a két fiút a mesterségre kitaníttatással, a három lányt pedig a hozomány tényleges kiadásával. Különben nekik a házasságuk alatt is, még ha nem is túl sokat, de erőm szerint annak [a leányomnak], aki mostanában ment hozzá egy halászhoz, a lehetséges jótéteményekkel mellette álltam és kisegítettem, s [leányaimat] olyan módon támogattam és keresztény atyaként voltam a segítségükre, hogy Isten áldásával, saját szorgalmukkal és munkájukkal a férjeikkel ezután kielégítően élhetnek.”*¹⁵

Isabella és második férje csendben, szerény körülmények között éltek, 1714-ben a házuk (Víziváros Nr. 116.) és a telkük megosztására kényszerültek, annak felét eladták, hogy legyen miből élniük.¹⁶

Georg Herbst és Wehingerné ügye (1703).

¹³ BFL IV. 1002.j. Pest városa Budának (1712. június 23.).

¹⁴ Matthias Winckler szegénységét bizonyítja feleségének, Maria Elisabeth Wincklernek a végrendelete. BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 2917. (Kihirdették: 1713. március 17-én.), Kokall végrendelete BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 1085. (Kihirdették: 1712. március 10.)

¹⁵ „Weillen Ich Zeit Meines Lebens, Einem Jedweder Kindt, so viel mir nur Imer möglich gewesen, denen zweyen Söhnen mit erlehrnung der Profession, denen drey Töchtern aber mit ausgetheilten Wirklichen Heyrathgutt, auch sonst Ihnen wehrender Ihrer Ehe erwiesenen, Wie Wohl nicht allzugrossen, Jedoch nach Meinen Kräfften in Specie der anjetzo an Einen Fischer Verheyratheten, möglichen gutthaten, bey- undt außhilff, dergestalten beygestanden und ChristVätterlichen an die Handt gegangen bin, daß sye mittlest deß göttlichen Segen durch Ihren Fleiss undt arbeit mit Ihren Ehemännern forthin werden contentirlich leben können.” BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 1085. 3. p.

¹⁶ BFL IV. 1009.c. 29. köt. fol. 49.v., 55.v., 56.

Két világ határán – Kokallné és Franziska Gertrud özvegyisége

Az özvegyi státus megőrzése a valóságban nem jelentett kilépést a patriarchális családmódelekből. Az asszony férje jogán, annak helyetteseként, annak nevét és címét használva tevékenykedett.¹⁷ Előfordultak ugyan olyan nők, akik férfi állandó segítsége nélkül is megállták a helyüket, de ezek a városi dokumentumokban feltűnő két világ, az asszonyi és a férfiaké között egyensúlyozó özvegyasszonyok kivételnek számítottak. Gesa Ingendahl, az özvegyi lét neves, német kutatója szerint a helyettesítő szerepnek csak azok az asszonyok tudtak igazán megfelelni, és akár férfi családtag segítsége nélkül boldogulni, akik már férjük életében valódi társként kivették részüket a családi gazdaság irányításából.¹⁸ A megözvegyült polgárasszony a néhai családfő helyetteseként a magisztrátus előtt már nem egyszerű asszonyként, hanem adófizetőként, a saját ingó- és ingatlanvagyonra felett szabadon rendelkező személyként jelenik meg, aki a maga és a háznépe érdekében eljárást kezdeményezhet. Az özvegyasszonyok ráadásul szabadon űzhették férjük mesterségét és más polgári tevékenységeket, például megillette őket a bormérés joga, senki nem korlátozta őket a hitelezésben vagy éppen a hitelek felvételében.¹⁹ A kedvezmények mellett azért kötelességeik is voltak, küldeniük kellett valakit a polgárországba és a beszállásolás alól sem kaptak mindig felmentést, amennyiben igen, akkor beszállásolási illeték fizetésére kötelezték őket. Az özvegyi jogon birtokolt polgárjog egyedül a férj politikai jogait nem biztosította nevének, vagyis nem jelölhették és nem adhatta le a szavazatát a tisztújítások alkalmával. Erre hivatkozva nevezi az özvegy polgárasszonyokat Andrea Löther nem politizáló polgároknak (*unpolitische Bürger*), Gesa Ingendahl pedig ezek passzív polgárjogáról (*Passivbürgerrecht*) beszél.²⁰ A budai források a nemzetközi párhuzamoknak megfelelően arról tanúskodnak, hogy a polgárok özvegyei szívesen éltek – időnként inkább visszaéltek – az új családi állapotuk biztosította jogaikkal. Özvegyi jogon leggyakrabban adómérséklést, kedvezményt kértek, de nem haboztak feljelentést tenni, ha a saját vagy a háznépük becsületét fenyegette valaki, aktívan részt vettek az üzletelésben, kölcsönöket adtak és vettek fel.²¹

Az özvegyi státus tartós megőrzését sokszor maga a férj tette lehetővé a felesége számára, vélhetően közös megegyezés alapján. Franz Kokall tanácsos évtizedeket élt le felesége mellett, akivel öt közös gyermeket neveltek fel, a két fiút kitanították, a három leányt pedig kiházasították. A családfő úgy érezte, ezzel teljesítették szülői kötelességüket, ezért végrendeletével özvegye számára élete végéig tisztességes életet kívánt biztosítani, s gondoskodni arról, hogy ne szenvedjen szükségét. Feleségét nevezte ki földi javai általános örökösének, s gyermekeit intette attól, hogy még anyjuk életében kérjék a részüket és ezzel háborgassák, hiszen később ők osztoznak mindenben. Az apai örökséget a gyermekek csak abban az esetben kapták volna meg, ha az anyjuk újra megházasodik. Kokallnénak tehát más asszonytársaival ellentétben megadatott a szabad választás lehetősége, ami talán arra vezethető vissza, hogy férje életében, annak hivatali feladatai miatt kivette a részét a csa-

¹⁷ DÜLMEN 2005. 39.; WUNDER 1994. 247.

¹⁸ INGENDAHL 2006. 26.

¹⁹ SCHMÖLZ-HÄBERLEIN 2012. 213–214.

²⁰ LÖTHER 1994. 259.; INGENDAHL 2006. 143.

²¹ INGENDAHL 2006. 144–147.

ládi ingatlanok üzemeltetéséből. Élt a felkínált lehetőséggel, a haláláig (1720 k.) a városi építkezések egyik építőanyag-beszállítójaként működött, vízivárosi házukban pedig kocsmát működtetett. Ez a tevékenység a klasszikus nagymamai teendőktől sem tartotta távol, leánya és veje távollétében (26 hét) ő szerezte és fizette unokáinak, a kis von Krempel gyermekeknek a házitanítót és a dadát (*Kinderweib*).²²

Isabella húgai még apjuk életében párra találtak. Susanna Helena – aki 200 dukát hozományt kapott – Johann Ignaz von Winckler (a halászcsaládnak csak névrokona) császári hadnagyhoz ment nőül. Franziska Gertrud pedig a birodalmi nemes Tobias von Krempel tanácsos fiával, a bécsi egyetemen baccalaureátust szerzett Johann Georg Wilhelm von Krempellel kötötte össze az életét.²³ Tobias von Krempel (megh. 1713), a férj apja az első budai telepések közé tartozott, és már a Budai Kamarai Adminisztráció idejében meghívást kapott a tanácsba, ahol haláláig tevékenykedett. Elszegényedett birodalmi nemesként érkezett, aki kénytelen volt kitanulni a pékmesterséget, Budán azonban a péksége mellett lisztnagykereskedőként és malomtulajdonosként ismét vagyont szerzett. 1695 és 1703 között Borosjenőt bérelte, hatalmas szőlőket kapott a budai határban. A családtagok négy nagy, igényesen, nemesi módon berendezett ház közül választhattak. A házasság elsősorban Kokallék számára biztosított előnyöket, bár Krempeléknél a férfiak közismertek voltak erőszakos természetükről. Esetleg a régen elűzött és törvényesen külön élő, idősebb Krempelné (Franziska Gertrud anyósa) helyére a saját körükből nem találtak ifjabb háziasszonyt, vagy talán belpolitikai szövetség formálódhatott a háttérben, de erre választ nem kaphatunk. Krempelné és férje házasságáról nincsenek közelebbi adataink, a férj azonban apjához hasonlóan nem tartóztatta magát, ha dühbe jött. Özvegy anyját egy alkalommal az örökség miatt annyira összeverte, hogy a szomszédok feljelentették. Anyja, aki fiától nem remélhetett semmit, egy jóval fiatalabb péklegényhez ment hozzá, nála keresett menedéket. Az ifjabb Krempel az 1720-es évek elején, nem sokkal Kokallné előtt hunyt el. Az egyetemet végzett férj nem értett annyira az üzlethez, mint az apja, mert zavaros pénzügyeket, sok pénzére váró hitelezőt hagyott maga után. A megözvegyült Franziska Gertrud von Krempelt édesanyja, ritkábban a sógora, a hadnagy segítette ki kisebb-nagyobb összegekkel.²⁴

Kokallné olyan jól gazdálkodott, hogy három leánya anyai örökség címén a ház értékéből fejenként 500 forintot és egy-egy szőlőt örököltek, illetve köztük osztották el az ingóságokat. Isabella szóban először elfogadta az anyai örökségből őt illető részt, Susanna Helena sem tehetett mást, mivel őt a férje képviselte. Franziska Gertrud von Krempel özvegyként azonban tiltakozott, azt állította, hogy von Winckler hadnagy a becsüskkel összejátszva legalább 500 forinttal kevesebbre értékeltette a házat, valamint tudomására jutott, hogy vevőt is talált már, aki a hagyatéki tárgyaláson jóváhagyott összegnél 1000 forinttal többet ígért a vízivárosi szülői házért. Krempelné saját és Isabella nővére nevében perelte az örökségük miatt a sógorukat. Anyjához hasonlóan jól értett az üzleti ügyekhez,

²² BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 1085.; BFL IV. 1002.z. A Nr. 558.

²³ BFL IV. 1002.z. A Nr. 558. A Budán meggazdagodott von Krempel családról bővebben lásd GÉRA 2014. 264–267. (A kötetben tévesen szerepel, hogy az ifjabb Krempellel halt volna ki 1748-ban a család, mivel az ekkor meghalt, apjával azonos névre keresztelt fiú a tanácsos Tobias von Krempel unokája volt. Johann Georg Wilhelm von Krempel, Franziska Gertrud Kokall férje 1721-ben hunyt el.)

²⁴ BFL IV. 1002.z. A Nr. 558.

gyorsan úrrá lett a férje után maradt káoszon, de nem állt mögötte támogató férfi rokon, a fia pedig még nem érte el a nagykorúságot, így nem léphetett fel igazán hatékonyan a sógora ellen. A tanács ugyanis ilyen esetekben a férfi polgárnak kedvezett, a jó kapcsolat egy császári hadnaggyal előnyösebbnek bizonyult a város számára. Winckler tagadta, hogy nyereszkeskedni akarna felesége örökségén, így Krempele nének és nővérének meg kellett elégednie az eredeti összeggel. A hadnagy azzal a magyarázattal kapta meg 500 forinttal olcsóbban a házat, hogy az legalább így családi kézben marad. Utólag bebizonyosodott, hogy az özvegy Krempele né nem tévedett, sógora az átírást követően nem sokkal, 1000 forint nyereséggel túladdott a vízvárosi házon.²⁵

Susanna Helena és von Winckler hadnagy házassága

Susanna Helena és Johann Ignaz von Winckler hadnagy 1722-ben egymást „kedves házastársuknak” nevezve közös végrendeletet készíttettek, haláluk esetén kölcsönösen a másik felet neveztek meg általános örökösüknek. Az asszony hangsúlyozta, hogy mind atyái, mind anyai örökségét visszavonhatatlanul a férjére testálja. A szép szavak ellenére a pár mindennapjai mégsem telhettek olyan nagy egyetértésben, mivel az asszony polgárnéi jogaival élve és apja egykori tanácsostársainak segítségével bízva 1725-ben megjelent kérdőpontjaival a tanács előtt, hogy kérje a megnevezett tanúk kihallgatását. Feltűnést keltett, hogy a láthatóan jogban jártas kérdőpontok latinul íródtak, így előbb németre kellett azokat fordítani. Talán nem tévedés von Krempele né fiát vagy annak egyik tanárát a háttérbe képzelni. Felesége azzal vádolta a hadnagyot, hogy házasságuk szinte egész ideje alatt megcsalta, rendszerint a háztartásukban élő szolgálókkal, akiket akaratuk ellenére is magáévá tett. Susanna Helena számos alkalommal elcsípte a férjét a cselédlányokkal, de többnyire ő vesztett rajta, mert a férje ezt követően őt verte meg. A feleség legnagyobb sérelme jó kilenc évvel korábban történt, amikor a szolgálójuk gyermeket szült a ház urától. Susanna Helena férje távollétében elkergette vetélytársnőjét, mire a férje éktelen dühbe jött, anyát és gyermekét visszahozatta, a nejét pedig úgy megverte, hogy egy hónapig nem mehetett emberek közé. A sok nőügy között a legsúlyosabb, hogy asszonya úgy sejtette, férje az életére tör. Állítólag felbérelt egy asszonyt, aki különböző foltos ingjeit, ruháit, cipőit elvitette egy nővel a hóhérhoz, hogy ott varácsoljanak. Az asszonyt egyébként le is tartóztatták. A tanúk, akik beleláthattak a házaspár hétköznapijaiba, egykori és jelenlegi szolgálók voltak. Cselédnek rendszerint hajadon leányok, fiatal nők álltak, akik így próbáltak gyűjteni a stafírunjukra, hozományukra, maguknak ártottak volna, ha bevallják, hogy önként vagy nem, de házasságtörést követtek el a ház urával. Így legfeljebb annyit ismertek be, hogy asszonyuk távollétében a hadnagy a szoknyájuknál fogva magához húzta őket és így viccelődött velük, semmi rossz nem történt. A régebben ott dolgozók arról viszont tudtak, hogy az egyik szolgáló 9 évvel korábban gyermeket szült a hadnagynak, aki a férfiak többségétől eltérően a gyermeket a nevére vette, megkereszteltette a Vízivárosban és az anyjával együtt gondoskodott róla. Wincklerné próbálkozása nem járt sikerrel, tekintélyes férfi rokon nem segítette, néhány szolgálólány nem sokat érő vallomása alapján

²⁵ A hadnagy szinte azonnal eladta a Zöld Koszorú nevű házat a Fő utcában, mivel azt 1722 őszén már átírták az új tulajdonosra. BFL IV. 1009.c. 29. köt. fol. 172.v., IV. 1009.b. 4. köt. fol. 137.

nem indult eljárás, így az ügynek ebben a formában nem lett folytatása.²⁶ Nem is biztos, hogy Susanna Helena folytatást akart, talán csak a házasságon belüli pozíciójának megerősítését remélte a tanúkihallgatástól. A kérdőpontokban felsorolt házasságtörési esetek és feltételezett törvénytelen gyermekek tömege mellett ugyanis mellékesen jelent meg, hogy Winckler neje apai vagyonát, hozományát már régen elpazarolta, most az anyain a sor. Az asszonynak sikerült elérnie, hogy az anyja után örökölt szőlője eladását tiltsák meg a férjének. Utóbbi rossz anyagi helyzetére hivatkozva végül elérte a tilalom feloldását.²⁷ A pár ezt követően házassági vitáit nem vitte a nyilvánosság elé, ebben bizonyára közrejátszottak Krempelné kisebb-nagyobb kölcsönei.

Winckler hadnagy felesége, bár maguk is rászorultak a náluk vagyonosabb Krempelné segítségére, egész életében igyekezett megkönnyíteni Isabella nővére életét. Susanna Helena 1728 szeptemberében távozott az élők sorából, Isabella pedig a következő év februárjában követte. Susanna Helena és férje korábban említett kölcsönös végrendelete érvényben maradt, az asszony vélhetően nem bízott a férjében, ezért halála előtt az őt gyóntató jezsuita atyát kérte meg szóban, hogy segítsen kiegészíteni végakarátát, testvéri szeretete jeléül emlékebe adják oda nekik selyemkabátját és zöld, aranypitykével díszített bundáját. Isabella nevéhez örökre odatapadhatott a botrány, mert a hadnagné szavait lejegyző jezsuita atya Kokallhoz hasonlóan nem volt hajlandó nevéen nevezni Isabellát mint a húgát, az özvegy von Krempelnét, hanem következetesen „a másíknak” vagy „a halásznénak” hívta. Egyébként Isabella hasonlóan meleg hangon emlékezett meg a végrendeletében Krempelnéről és annak fiáról. Sokat elárul azonban a sógor hozzáállásáról annak a halászné végrendeletéhez mellékletként csatolt levele. A hadnagy hangsúlyozta, hogy felesége kifejezett kérésére támogatta Isabellát, a neki szánt kisebb összegeket soha nem adta át személyesen, hanem mindig valakinek a közvetítésével küldte. Neje halála után pedig egyenesen úgy határozott, hogy a halászné többet nem érdemel, nem adja ki neki a ráhagyott értékes bundát. Isabella a szőlőjét férje helyett mégis Winckler hadnagra testálta a korábbi hitelek fejében.²⁸

Johann Ignaz von Winckler (megh. 1737) hadnagy első felesége halálát követően ismét megházasodott. A második, nála vélhetően jóval ifjabb hitvesről az üres szóvirágokon túlmutatóan emlékezett meg: „*életem ideje alatt rögtön segítségemre volt, minden házastársi szeretetet bizonyított, most és halálom után sem fog elhagyni.*”²⁹ Ebből a házasságából született az egyetlen törvényes gyermeke, egy kislány. A hadnagy nagyon kötődhetett ehhez a gyermekéhez is, mivel külön kérte, hogy a köreiben szokásos nevelési elveket ne kövessék, húga, a gyermek nagynénje ne vegye el a kicsit az anyjától, hanem maradjon a szülői házban, özvegyének vigaszára.³⁰

²⁶ BFL IV. 1014.b. Tanúkihallgatás Johann Ignaz von Winckler ügyében (1725).

²⁷ BFL IV. 1002.a. 27. köt. (1725. július 3.) fol. 155.v.

²⁸ BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 2939., 2942., 2956.

²⁹ „(...) *welche, gleich sie mir in allen bey Meinen Leibszeithen beygestanden, alle Eheliche lieb erwisen, mich auch nun, und nach dem todt nicht verlassen wird.*” BFL IV. 1002. y. A I. Nr. 2956. (Kihirdetve: 1737. április 19.), az első feleséggel közös végrendelet 1722. március 21-én kelt, az asszony 1728-ban hunyt el. (BFL IV.1002.y. I. Nr. 2939.)

³⁰ BFL IV. 1002.y. A I. Nr. 2956.

Összegzés

A korabeli felfogás a feleség szóbeli dorgálását, a nevelő célzattal kiosztott pofonokat úgy értelmezte, hogy a családfő teljesíti a kötelességét, él a neki biztosított jogokkal (*potestas*). A házi fenytőjogot az erőszak legitim formájának tartották, inkább azt vették rossz néven – ahogyan fentebb szóba került –, ha a családfő ezt a feladatát elmulasztotta és büntetlenül hagyta a kihágásokat. Ennek megfelelően a férj által kiosztott, jogosnak vélt testi fenytés nem tartozott a büntetendő cselekmények közé. A jogos büntetésből akkor lett illegitim erőszak (*violentia*), amikor a családfő atyai hatalmával visszaélve a másikat az elkövetett tettehez képest aránytalanul kemény megtorlásban részesítette. Az atyai hatalom alá rendelt személy megalázását vagy a nagy szenvedést okozó bánásmódot már a túlzott és felesleges erőszak körébe sorolták.³¹ A polgár felesége, ha úgy érezte, hogy párjától nem kapja meg a pozíciójának járó tiszteletet, s előtte sem a rokonsága, sem a szomszédok, ismerősök békítő beavatkozása nem hozott változást, végül segítséget kérhetett az egyháztól és a magisztrátustól. Akinek élt férfi hozzátartozója, az nem személyesen ment, hanem megbízottat küldött. Wehingernét ezért képviselte férjével szemben korábban az apja. A polgárasszonyok bejelentésük előtt jól megfontolták, másokkal átbeszélték szándékukat, mert a hatósági beavatkozás következménye, a történetek írásba foglalása sokakat visszatartott. A férjüket bejelentő asszonyok többségének nem volt célja a törvényes különélés kérelmezése, hanem családi vitájuk nyilvánosság elé tárásával az otthoni helyzetüket, érdekérvényesítő képességüket próbálták javítani. Ezt bizonyítja, hogy uruk elmarasztalását követően annak lehetőleg azonnal megbocsátottak. Sem Franz Kokall, sem a veje nem kezdeményezte a törvényes különélést, pedig mindkettő hivatkozhatott volna arra, hogy a másik fél veszélyezteti Isabella életét. A férjet bizonyára az ezzel járó vagyonmegosztás, a feleséget és családját pedig a szegény tarthatta vissza. A tanácsosi helyre aspiráló Kokall számára nagyobb szegényt jelentett volna a családi házba visszaköltöző, elkergetett leánya, mint annak zajos házassága.³² A nő és a férfi becsületének különböző megítélésére példa Isabella és sógora esete. Isabellát már a szóbeszéd nyomán elítélte a közvélemény, aki rossz feleség, hűtlenség gyanújába kerül, az nem lehet tisztességes, bármire képes, akár a férje megölésére is. Apja kiállása nélkül semmi jóra nem számíthatott volna, mivel tőle nőként feddhetetlen erkölcsöket vártak el.³³ Isabellát a közösség, bár igazi bizonyíték nem szólt ellene, kirekesztette, a polgári társadalom perifériáján kényszerült élni, tisztességes emberek, mint a jezsuita atya, megvetésük jeleként még majd két évtizeddel később sem mondták ki a nevét. A feleségekkel szemben a férjeknek jobban elnézték a félrelépést, mivel azt a férfi természetéből adódó szükségletnek tekintették. A férfi szexuális aktivitása egyben a

³¹ *Violentia*, vagyis illegitim erőszak miatt a bántalmazás mértékétől függetlenül azokat is felelősségre vonhatták, akik felhatalmazás nélkül tetszelegtek a családfő szerepében. LUEF 2010. 100–101.; SCHMIDT-VOGES 2011. 99.

³² Andreas Gestrich legfeljebb 5%-ra becsülte azoknak a városi nőknek a számát, akik házastársi konfliktusaik megoldásába bevonták az egyházat és a hatóságokat, a bejelentő asszonyoknak csak a töredéke kérelmezte az elválasztását. GESTRICH 2003. 536.; LUTZ 2006. 213.

³³ Egyesek a ház úrnője tisztességének szimbolikus jelentést tulajdonítanak, ebben az értelemben a ház mint női terület, az asszonyi test leképeződése. A ház egyben megtettesíti a háztartást, mintegy a benne lakók „második bőre”. Ezért a házban történt normasértésekkel szembeni rosszsallás a környezet a házon torolta meg a falra rajzolt, ráutaló képekkel, a fal, a kapu, a kerítés megdobálásával, sárral-trágyával való bekenésével. HALDEMANN 2015. 446–447.; OPITZ-BELAKHAL 2010. 118.; DINGES 1989. 422.

férfiasságát, férfihoz méltó természetét bizonyította. A házaspár környezete ráadásul hajlamos volt a feleséget hibáztatni azért, mert a férj máshol kereste az örömet.³⁴ Susanna Helena talán nővére sorsából okulva hallgatott és tűrte, hogy a férje szinte házasságuk kezdetétől más nővel, a saját szolgálóikkal szórakozzon, őt pedig bántalmazza. Apja halála után nem lett volna férfi családtag, aki kiálljon érte. Az egyik fiverről 1716-ból származik az utolsó adat, anyjuk halála idején, ha esetleg éltek, akkor igen távol, mivel anyjuk végrendeletében egyetlen szóval sem említik őket. A felesége és sógornői örökségén nyereszkező von Winckler elmarasztalásához néhány szolgáló vallomása nem volt elegendő, szóbeli megrováson, neheztelően túl nem tudott, és nem is akart fellépni ellene a magisztrátus. Ha a tanácsban ült volna Susanna Helena apja, más ítélet született volna. Az özvegy von Krempelné bármilyen vagyonos és ügyintézésben jártasnak bizonyult, egymagában nem vehette fel a harcot a férfiak világával. A testvéri szeretet és a női szolidaritás igazi példája, ahogy a megbélyegzett, részben a családból is kiközösített Isabellát húgai, akár a férjükkal dacolva, élete végéig pártfogolták.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL	Budapest Főváros Levéltára
IV. 1002.a.	Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Magistrats Protokoll)
IV. 1002.j.	Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales)
IV. 1002.uu.	Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea)
IV. 1002.y.	Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (Testamenta)
IV. 1002.z.	Buda Város Tanácsának iratai. Hagyatéki leltárak (Inventaria)
IV. 1009.b.	Buda Város Telekhivatalának iratai. A Budai Kamarai Admínisztrációtól átvett telekkönyvek
IV. 1009.c.	Buda Város Telekhivatalának iratai. Teleklevelek jegyzőkönyvei (Gewöhr Protokoll)
IV. 1014.b.	Buda Város Törvényszékének iratai. Törvényszéki iratok (Acta iudicialia)

³⁴ Igazi ellentmondás, hogy míg a bohózatok, tudományos művek a nők kielégíthetetlen szexuális étvágyán élcelődtek, addig a nőkre a házáséletben valójában passzív szerep várt. A nő nőiességét egyébként nem kérdőjelezték meg, ha nem akart szexuális életet élni, a férfiét azonban igen, ha nem teljesítette házastársi kötelességét vagy impotensnek bizonyult. LUTZ 2006. 225., 238–239.

KIADOTT FORRÁSOK

- GÉRA 2009 GÉRA Eleonóra: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707*. Budapest, 2009.
- GÉRA 2016 GÉRA Eleonóra: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710*. Budapest, 2016.
- GÉRA – OROSS – GÉRA Eleonóra – OROSS András – SIMON Katalin: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703*. Budapest, 2015.

IRODALOM

- BÓNIS 1962 BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Budapest, 1962. (Budapest várostörténeti monográfiái 23.)
- DINGES 1989 DINGES, Martin: Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte: Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne. *Zeitschrift für Historische Forschung* 16. (1989):4. 409–440.
- DÜLMEN 2005 DÜLMEN, Richard van: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 1. Das Haus und seine Menschen: 16–18. Jahrhundert*. München, 2005.
- GESTRICH 2003 GESTRICH, Andreas: Neuzeit. In: GESTRICH, Andreas – KRAUSE, Jens-Uwe – MITTERAUER, Michael: *Geschichte der Familie*. Stuttgart, 2003. 364–652. (Europäische Kulturgeschichte 1.)
- GÉRA 2014 GÉRA Eleonóra: „Köhalomból (fő)város.” *Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Budapest, 2014.
- HALDEMANN 2015 HALDEMANN, Arno: Das gerügte Haus: Rüterituale am Haus in der Ehrigesellschaft der Frühen Neuzeit. In: *Das Haus in der Geschichte Europas*. Hrsg. EIBACH, Joachim – SCHMIDT-VOGES, Inken. Berlin – Boston, 2015. 433–448.
- INGENDAHL 2006 INGENDAHL, Gesa: *Witwen in der Frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*. Frankfurt – New York, 2006. (Geschichte und Geschlechter 54.)
- LÖTHER 1994 LÖTHER, Andrea: Unpolitische Bürger. Frauen und Partizipation in der vormodernen praktischen Philosophie. In: *Bürgerschaft. Rezeption und Innovation der Begrifflichkeit von hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert*. Hrsg. KOSELLECK, Reinhart – SCHREINER, Klaus. Stuttgart, 1994. 239–273. (Sprache und Geschichte 22.)

- LUEF 2010 LUEF, Evelyne: „und vom drohen sey noch niemand gestorben”. Häusliche Gewalt im 18. Jahrhundert. In: *Ehe, Haus, Familie: soziale Institutionen im Wandel 1750–1850*. Hrsg. SCHMIDT-VOGES, Inken. Köln – Weimar – Wien, 2010. 99–120.
- LUTZ 2006 LUTZ, Alexandra: *Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt – New York, 2006. (Geschichte und Geschlechter 51.)
- OPITZ-BELAKHAL 2010 OPITZ-BELAKHAL, Claudia: *Geschlechtergeschichte*. Frankfurt – New York, 2010. (Historische Einführungen 8.)
- SCHMIDT-VOGES 2011 SCHMIDT-VOGES, Inken: „Weil der Ehe-Stand ein ungestümmes Meer ist...” – Bestands- und Krisenphasen in ehelichen Beziehungen in der Frühen Neuzeit. In: WESTPHAL, Siegrid – SCHMIDT-VOGES, Inken – BAUMANN, Anette: *Venus und Vulcanus. Ehen und ihre Konflikte in der Frühen Neuzeit*. München, 2011. 89–162. (Bibliothek Altes Reich 6.)
- SCHMÖLZ-HÄBERLEIN 2012 SCHMÖLZ-HÄBERLEIN, Michaela: *Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmendingen des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart, 2012.
- RUBLACK 1998 RUBLACK, Ulinka: *Magd, Metz’ oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten*. Frankfurt am Main, 1998.
- ULBRICHT 2009 ULBRICHT, Otto: *Mikrogeschichte. Menschen und Konflikte in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt – New York, 2009.
- WUNDER 1994 WUNDER, Heide: „*Er ist die Sonn’, sie ist der Mond*”. *Frauen in der Frühen Neuzeit*. München, 1994.